

Ρουσόπουλος: Γνωσιολογία

Γιώργος Ρουσόπουλος: *Γνωσιολογία: Φιλοσοφία, Γνώση και Επιστήμη*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση 2017, 280 σ., 14 €.

Κρίνει ο Κωνσταντίνος Λαπαριδής (Δρ. Φιλοσοφίας, ΑΠΘ)
laparidaros14@yahoo.gr

Το βιβλίο του Γιώργου Ρουσόπουλου έχει δύο πολύ βασικά γνωρίσματα. Το πρώτο είναι ότι μελετά τη γνωσιολογία αποκλειστικά στην περίοδο των τελευταίων δύο αιώνων: είναι επικεντρωμένο αρχικά στη νεοκαντιανή περίοδο και στη συνέχεια αναλύει δύο "συστήματα" του εικοστού αιώνα, το νεοθετικιστικό επιστημονικό σε αντιπαράθεση με το συστηματικό εμπειριστικό μεταφυσικό, τα οποία αναμετρώνται προσπαθώντας να αξιοποιήσουν την επιστημονική μέθοδο. Το δεύτερο γνώρισμα του βιβλίου που ξεχώρισα και αποτελεί τρόπον τινά προέκταση του πρώτου είναι ότι, κατά τη γνώμη μου, δεν αποτελεί εισαγωγικό διδακτικό σύγγραμμα, καθώς δεν προσφέρει τις πρώτες γνώσεις για τη γνωσιολογία που χρειάζεται ένας προπτυχιακός σπουδαστής. Το περιεχόμενό του είναι περισσότερο ένα είδος περιγραφής προσανατολισμένο σε μια κατεύθυνση που δεν αποβλέπει να εξηγήσει, αλλά αντίθετα επιδιώκει να συνοψίσει τα φιλοσοφικά τεκταινόμενα σε κάποιον που ήδη γνωρίζει το υπόβαθρο των φιλοσοφικών διενέξεων των δύο τελευταίων αιώνων. Θα εξηγήσω παρακάτω πιο αναλυτικά τις δύο αυτές διαπιστώσεις στις οποίες οδηγήθηκα από την ανάγνωση του βιβλίου.

Το περιεχόμενο του βιβλίου αναφέρεται στην περίοδο που αρχίζει μετά το τέλος του γερμανικού ιδεαλισμού, συγκεκριμένα μετά τον Έγκελο. Κοινό και υπέρτατο ζητούμενο των φιλοσοφικών παραδόσεων που θα χαρακτηρίσουν τα συστήματα από δω και στο εξής αποτελεί η ανάγκη για την ενσωμάτωση της επιστημονικής μεθόδου και αξιοπιστίας, ανεξάρτητα από την κατεύθυνση του εκάστοτε συστήματος. Πλέον, η φιλοσοφία δεν μπορεί να σταθεί ούτε να πραγματοποιηθεί με την αυτοτέλεια του παρελθόντος και χωρίς αναφορά στις επιστημονικές ανακαλύψεις. Αυτό αρχίζει με τη νεοκαντιανή περίοδο, της οποίας βασική επιδίωξη αποτελεί να δείξει ότι οι θεμελιώδεις αρχές των μαθηματικών και των φυσικών επιστημών είτε εμπεριέχονται στην καντιανή γνωσιοθεωρία είτε μπορούν να θεωρηθούν συμβατές προς αυτήν· και άρα μπορούν να ενσωματωθούν σε αυτήν, με συνέπεια το πρόβλημα της γνώσης να έχει απαντηθεί. Η νεοκαντιανή περίοδος χωρίζεται και αυτή σε δύο ρεύματα, τα οποία συγκρούονται στο πώς θα ενσωματώσουν την επιστημονικότητα στα συστήματά τους. Από τη μια πλευρά ο λογικός ιδεαλισμός, που εστίασε στις φυσικομαθηματικές επιστήμες, την ιστορία και την ιστοριογραφία, και από την άλλη η κριτική θεωρία της γνώσης. Η τελευταία υποστήριξε έναν κριτικό ιδεαλισμό, ο

οποίος ενστερνίζεται την άποψη ότι οι σύγχρονες επιστήμες –παρά τις επιμέρους και τις πολλαπλές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους– χαρακτηρίζονται από βαθιά ενότητα, η οποία εκφράζεται ως *αξίωμα της καθαρής λειτουργικής ενότητας* (Κασίρερ) (σελ. 49).

Περνώντας στον εικοστό αιώνα αναπτύσσονται δύο κοσμοείδωλα αντίθετα μεταξύ τους, που διατηρούν όμως την αρχική προκείμενη, την ενσωμάτωση δηλαδή της επιστημονικής μεθόδου αλλά και του περιεχομένου. Το ένα μοντέλο είναι η συστηματική κατεύθυνση, η οποία δίνει προτεραιότητα στον φιλοσοφικό στοχασμό μέσα από τις βιωματικές σχέσεις του ανθρώπου και δευτερευόντως στην επιστημονικότητα. Η επιστήμη, σύμφωνα με αυτήν τη σύλληψη, είναι δευτερογενής δραστηριότητα, ενώ δίνεται πρωταρχικότητα σε μια θετική μεταφυσική, η οποία –μολονότι συνδέεται με το ανοικτό πνεύμα των επιστημών, κατά το ότι είναι πάντοτε ανοικτή και προσωρινή– αντιδιαστέλλεται προς αυτές· επειδή αντί να χρησιμοποιεί έννοιες όπως η ύλη, η έκταση, ο χώρος, η μέτρηση, καταφεύγει στον χρόνο, τη διάρκεια, την ποιότητα, τη συνέχεια, την οργανική ζωή και τη “ζωική ορμή” (σελ. 59). Για τον Μπεργκσόν λ.χ. η επιστήμη είναι ποσοτική, ενώ η μεταφυσική ποιοτική. Η επιστήμη είναι έργο της διάνοιας και στοχεύει στην αποτελεσματικότητα, ενώ η μεταφυσική στηρίζεται στην ενόραση και στοχεύει στην κατανόηση του απόλυτου και του πραγματικού. Ο Μπεργκσόν ασκεί κριτική στην καντιανή προσέγγιση, ότι δίνει έμφαση στη μορφή της γνώσης και παραβλέπει το περιεχόμενό της. Βέβαια, όλα αυτά δεν σημαίνουν ότι η συστηματική κριτική δεν προσπαθεί να επιστημονικοποιήσει το αντικείμενό της, αφού αναγκαίο τεκμήριο για την αξιοπιστία αποτελούσε πλέον η επιστημονική μέθοδος.

Αυτό γίνεται επίσης πρόδηλο σε έναν άλλο μεγάλο συστηματικό, τον Χούσερλ. Σύμφωνα με αυτόν, η μέθοδος που πρέπει να χρησιμοποιήσουμε προκειμένου να ανασυγκροτήσουμε τη φιλοσοφία δεν είναι η λογική και η ανάλυση, αλλά η φαινομενολογία· μια μέθοδος που μας παρέχει μια αυστηρή και πλήρη περιγραφή των ίδιων των πραγμάτων. Η φαινομενολογία αποτελεί τη διατύπωση του συστηματικού σχεδίου ανασυγκρότησης της φιλοσοφίας, το οποίο, θέτοντας για τον εαυτό του τα πιο υψηλά πρότυπα αυστηρότητας και ακρίβειας, επιδιώκει μια αντικειμενικότητα που υπερβαίνει τις αντικειμενοποιήσεις της επιστήμης (*Η φιλοσοφία ως αυστηρή επιστήμη*, σ. 81, 86-87). Το αυτό καθίσταται δυνατό επειδή το αντικείμενο της φαινομενολογίας δεν είναι τα εμπειρικά συμβάντα, αλλά ένας χώρος ιδεατοτήτων, ένας χώρος ιδεωδών ουσιών, οι οποίες συλλαμβάνονται όχι ως πλατωνικές ιδέες αλλά ως προθετικά αντικείμενα συνειδησιακών πράξεων (σ. 61). Με άλλα λόγια, ο Χούσερλ προσπαθεί και αυτός να ενσωματώσει την επιστημονικότητα, αλλά με τρόπο που να μην “στεγνώσει” τη ζωντανία που αντλείται από τη βιωματικότητα. Γι’ αυτό και θεωρεί ότι η κρίση της επιστήμης συναρτάται άμεσα με την παράβλεψη του βιωμένου κόσμου και τον ρόλο του στη διαμόρφωσή της. Ο βιωμένος κόσμος αποτελεί προϋπόθεση για την διαμόρφωση του αφηρημένου αλλά ιστορικού χαρακτήρα της επιστήμης.

Το δεύτερο μοντέλο είναι η νεοεμπειριστική κριτική των Σλικ, Κάρναπ και Ράιχενμπαχ [Reichenbach]. Εδώ βρισκόμαστε στην καρδιά του κύκλου της Βιέννης, όπου η

επιστημονικότητα κυριαρχεί σε επίπεδο μεθοδολογίας αλλά και περιεχομένου. Η μεταφυσική καταρρέει και δίνει τη θέση της σε όλα εκείνα τα ρεύματα του θετικισμού και του νεότερου εμπειρισμού. Πιο συγκεκριμένα, ο Σλικ διατύπωσε την ιδέα της φιλοσοφίας ως γενικής γλωσσολογίας, οι αρχές της οποίας πρέπει να αναζητηθούν στο εσωτερικό των επιστημών. Ένα ακόμα κρίσιμο σημείο κατάρρευσης που συνδέεται και με τους Νεοκαντιανούς είναι ο φιλοσοφικός χαρακτήρας της επιστημονικής γνώσης. Οι Νεοκαντιανοί υποστήριξαν ότι τα μαθηματικά και οι θεμελιώδεις αρχές των φυσικών επιστημών είναι συνθετικές κρίσεις *a priori*. Αντίθετα, οι θετικιστές (προεξάρχοντας του Σλικ) υποστήριξαν ότι στις επιστήμες δεν υπάρχουν συνθετικές κρίσεις-προτάσεις. Αυτός είναι και ο λόγος που οι σύγχρονες επιστημονικές προτάσεις, όπως οι μη ευκλείδειες γεωμετρίες και η θεωρία της σχετικότητας, δεν είναι συμβατές με τις αρχές της καντιανής φιλοσοφίας. Εκείνο πάντως που έχει σημασία είναι ότι το νεοεμπειριστικό μοντέλο, στηριζόμενο στη φιλοσοφία της γλώσσας, επιδιώκει μια συντακτική ανάλυσή της, εφαρμόζοντας την επιστημονική λογική, βλέποντας το αντικείμενο, δηλαδή τη σκέψη-νόηση, ως λογισμό.

Αυτό είναι σε γενικές γραμμές το περιεχόμενο του βιβλίου. Στη συνέχεια της βιβλιοκρισίας προχωρώ σε περαιτέρω σχολιασμό του περιεχομένου αλλά και σε όσο γίνεται εποικοδομητική κριτική και σε άλλα ζητήματα. Μία πρώτη παρατήρηση σχετίζεται με το ότι το περιεχόμενο είναι εστιασμένο μόνο σε μια συγκεκριμένη περίοδο, καθώς και στην αναλυτική φιλοσοφία και τη στενή σχέση της με την επιστημονική μέθοδο. Απουσιάζει η ιστορικότητα από το σύγγραμμα, την ίδια στιγμή που ο τίτλος του βιβλίου προϊδεάζει για κάτι που δεν θα είναι και τόσο στενά συνυφασμένο με όλες εκείνες τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις εντός των αναλυτικών φιλοσόφων.

Με αφορμή αυτήν την παρατήρηση θα ήθελα να αναφερθώ σε ένα άλλο σημείο που επιδέχεται διπλή ερμηνεία. Το βιβλίο καλύπτει τους σημαντικούς στοχαστές του 20^{ου} αιώνα που συνδέονται με τη φιλοσοφία της γλώσσας και τα φιλοσοφικά ρεύματα του θετικισμού και του νεοεμπειρισμού. Θα μπορούσε να χαρακτηριστεί θετικό ότι ο αναγνώστης έρχεται σε επαφή με τις απόψεις και τις ερμηνείες των φιλοσόφων εκείνων που εκφράζουν όλες τις πλευρές. Από τους πιο θετικιστές επιστήμονες φιλοσόφους, όπως οι Κουάιν, Φρέγκε και Ντέιβιντσον, μέχρι εκείνους που κρατούν μια πιο ενδιάμεση στάση όπως οι Πόπερ, Χάμπερμας και Βιτγκενστάιν. Υπάρχουν στο βιβλίο χωριστές ενότητες για τις θέσεις σχεδόν όλων των παραπάνω· οπότε θα υπέθετε κανείς ότι αν θέλει να γνωρίσει τη φιλοσοφία του Carnap για παράδειγμα, θα μπορούσε να ανατρέξει στη συγκεκριμένη ενότητα. Το μειονέκτημα όμως νομίζω είναι ότι αυτές οι χωριστές ενότητες δεν προσφέρουν σε γνωστικό επίπεδο επαρκή και ολοκληρωμένη κατανόηση, ειδικά για κάποιον που έρχεται για πρώτη φορά σε επαφή με το αντικείμενο. Για παράδειγμα στην ενότητα 5 του βιβλίου (σ. 121-126) αφιερώνονται συνολικά μόνο πέντε σελίδες για τον Φρέγκε και τον Βιτγκενστάιν, με ένα απότομο πέρασμα από τον έναν στον άλλο. Με άλλα λόγια ο αναγνώστης δεν μπορεί να γνωρίσει τη φιλοσοφία ούτε του ενός ούτε του άλλου. Έχουμε μόνο έναν σχολιασμό σε πολύ περιληπτική βάση, χωρίς τις αναγκαίες εξηγήσεις και δοσμένα μόνο σε επίπεδο πληροφοριών από τον συγγραφέα, σαν να είναι δεδομένα όλα τα φιλοσοφικά διακείμενα και συγκείμενα· με αποτέλεσμα να

αναπτύσσονται πολύ περιληπτικά ορισμένα κυρίαρχα χαρακτηριστικά των θέσεων του κάθε φιλοσόφου, που δεν γίνεται όμως να γίνουν κατανοητά από κάποιον που προηγουμένως δεν έχει εντυφώσει ξεχωριστά στη φιλοσοφία του καθενός. Αυτό γίνεται πολύ έντονο στην ενότητα 6 (σ. 127-150) που αφιερώνεται αποκλειστικά στον Κάρναπ. Χωρίς αναφορά στη βασική θέση του φιλοσόφου, το κείμενο ξεκινά κατευθείαν με τις τρεις αρχές συγκρότησης της θεωρίας της γνώσης (συντακτική, σημασιολογική και πραγματολογική προσέγγιση): όμως η ανάλυση της κάθε προσέγγισης εμπεριέχει σχολιασμό περισσότερο και όχι εξήγηση για κάποιον που θέλει να μάθει σε τι συνίσταται η κάθε προσέγγιση. Επιπλέον, ο Ρουσόπουλος χρησιμοποιεί πολλούς όρους που δεν αναλύονται όπως οι "προτάσεις πρωτοκόλλου" (σ. 137), με αποτέλεσμα ο μέσος αναγνώστης να μην μπορεί να ακολουθήσει το νόημα. Το ίδιο γίνεται επίσης πολύ έντονο στην ενότητα 8: ενώ περιμένουμε να μάθουμε για τη φιλοσοφία του Πόπερ, παρουσιάζεται τελικά ο φιλόσοφος ως κάποιος που έρχεται και απαντάει κατευθείαν στον προβληματισμό που είχε αναπτυχθεί στην προηγούμενη ενότητα, με χρήση τώρα της δικής του ορολογίας, η οποία όμως δεν εξηγείται.

Επίσης μπορούν να εντοπιστούν αδυναμίες σε θέματα μορφής, απόρροια του περιγραφικού και πληροφοριακού ύφους του κειμένου. Οι ενότητες δεν έχουν αυτοτελή και αυτόνομη δομή μεταξύ τους. Αντίθετα, ο φιλόσοφος της κάθε ενότητας παρουσιάζεται να συμμετέχει στη συζήτηση που έχει ήδη εξ αρχής ανοίξει και να εισέρχεται κατευθείαν στο θέμα, δίνοντας τη δική του απάντηση· ασφαλώς ο συγγραφέας του βιβλίου γνωρίζει τη φιλοσοφία του κάθε στοχαστή, δεν εμπλαϊσιώνει όμως με τις βασικές της γραμμές την απάντηση που δίνει ο εκάστοτε φιλόσοφος στο πρόβλημα που τίθεται. Γι' αυτόν τον λόγο σε όλο το βιβλίο γίνονται γρήγορα περάσματα από τον έναν φιλόσοφο στον άλλο, διότι ο συγγραφέας μοιάζει να έχει στο μυαλό του περισσότερο το υπό συζήτηση πρόβλημα και λιγότερο την εξήγησή του εντός της σκέψης του εκάστοτε φιλοσόφου. Ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα βρίσκεται στην ενότητα 10, όπου γίνεται αναφορά στον Χάμπερμας, τον Καστοριάδη και τον Ντέιβιντσον. Και στις τρεις περιπτώσεις ο συγγραφέας αφιερώνει τέσσερις με πέντε σελίδες για τον καθένα, στις οποίες ταυτόχρονα περιπλέκονται πολλά θέματα, περνάει από το ένα στο άλλο και η συνολική μορφή του κειμένου που αφορά τον καθένα έχει πολύ γενικό χαρακτήρα. Ακόμα και εκεί που προτείνεται η λύση του Χάμπερμας, για παράδειγμα η γλώσσα επικοινωνίας, δεν νομίζω ότι εξυπηρετεί τον οποιοδήποτε αναγνώστη εάν δεν γίνει η απαραίτητη ανάλυση. Με άλλα λόγια, το κείμενο φροντίζει να δίνει πληροφορίες, όπως π.χ. ότι ο Καστοριάδης αντιμετωπίζει το πρόβλημα της συνάντησης της φιλοσοφίας με την επιστήμη μέσω της *ριζικά ετερογενούς στιβάδωσης του όντος* (σ. 211). Αυτή είναι η λύση που δίνει ο Καστοριάδης, αλλά στη συνέχεια δεν αναλύεται ούτε εξηγείται επαρκώς –και την ίδια στιγμή η κατάσταση γίνεται ακόμα πιο περίπλοκη· διότι στην οποία επεξήγηση δίνει ο συγγραφέας προσθέτει και άλλους όρους, όπως λ.χ. τη *συνολοταυτιστική λογική* (σ. 212), η οποία επίσης δεν αναλύεται και έτσι δυσχεραίνεται πλήρως η κατανόηση. Μόνο στο τέλος προστίθεται μια αναφορά στον Ντέιβιντσον, αλλά είναι αιφνίδια και συνοπτική (σ. 216).

Με άλλα λόγια το κείμενο φροντίζει να δίνει πληροφορίες, αλλά μόνο ως έτοιμες

απαντήσεις μέσα από την επίκληση συγκεκριμένων όρων, με όλες εκείνες τις ιδιότητες που διαθέτουν, όπως για παράδειγμα η “λογική των μαγμάτων” του Καστοριάδη (σ. 215)· που αποτελεί κομβικό σημείο για την κατανόηση, ενόσω ο αναγνώστης κάθε φορά αναρωτιέται για την προέλευση των όρων και κυρίως για τον τρόπο λειτουργίας τους. Ο συγγραφέας νοιάζεται να συσσωρεύει πληροφορίες και επιδιώκει να καταγράψει απαντήσεις στα προβλήματα, χωρίς να εξηγεί το πώς τα λύνει. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η λύση που δίνει ο Καστοριάδης στο πρόβλημα της *συνολοταυτιστικής λογικής*¹ μέσω της μαγματικής λογικής, χωρίς ποτέ να μάθει ο αναγνώστης τι είναι η λογική των μαγμάτων. Στο επίπεδο της μορφής αυτό αντανακλά στο νόημα και τη συνοχή του κειμένου. Υπό αυτή την έννοια παρουσιάζει προβλήματα η συνοχή και η νοηματική σύνδεση μεταξύ των εννοιών. Γι’ αυτόν τον λόγο, κατά τη γνώμη μου, το βιβλίο δεν προσφέρεται για εισαγωγή προπτυχιακού επιπέδου, διότι αν ένας φοιτητής θελήσει να γνωρίσει λ.χ. τη σκέψη του Πόπερ θα βρει εδώ μια μη αναλυμένη απάντηση που δίνει ο Πόπερ στο πρόβλημα της γνωσιοθεωρίας και της φιλοσοφίας της γλώσσας. Έτσι πληροφορείται μεν για την οπτική γωνία του κάθε φιλοσόφου, αλλά δεν ευνοείται η κατανόηση που απαιτεί από τον αναγνώστη την πρότερη γνωριμία με τις βασικές αρχές που συγκροτούν το φιλοσοφικό σύστημα του εκάστοτε στοχαστή. Αυτήν τη γνωριμία φαίνεται να την προϋποθέτει ο συγγραφέας του βιβλίου.

Εκτός όμως από τις όποιες αδυναμίες εντόπισα, υπάρχουν και πολλά σημεία που αναδεικνύουν το παρόν βιβλίο και σχετίζονται με τη μορφή και το περιεχόμενο. Πρώτα απ’ όλα το σύγγραμμα βρίσκεται σε υψηλό επίπεδο, όσον αφορά το φιλοσοφικό του περιεχόμενο. Ο συγγραφέας, γνώστης του αντικειμένου, επιτυγχάνει να συγκεντρώσει γύρω από έναν συγκεκριμένο προβληματισμό όλο το υλικό και πάνω απ’ όλα να συνδέσει μεταξύ τους διαφορετικούς στοχαστές. Παρουσιάζονται επίσης όλες οι απόψεις των φιλοσόφων που εμπλέκονται και το κείμενο έχει τη μορφή της συζήτησης και όχι πραγματείας. Ο Ρουσόπουλος δεν επιλέγει τον ρόλο του πρωταγωνιστή, που προβάλλει τις δικές του απόψεις, αλλά κρατά ίσες αποστάσεις από τους επιμέρους φιλοσόφους. Δεν παίρνει το μέρος της μιας πλευράς και κρατάει ισορροπίες, αφού παραθέτει τις απόψεις όλων των πλευρών χωρίς να θέλει να παρασύρει και να προκαταλάβει τον αναγνώστη προς μια κατεύθυνση. Επίσης, στον τρόπο που παρουσιάζει τον κάθε φιλόσοφο διατηρεί τη δική του προσωπική απόσταση. Με έπεισε ότι δεν παρασύρεται από τη δική του ερμηνεία, αλλά αντιθέτως καταφέρνει να παρουσιάζει με αμερόληπτο τρόπο τη θεωρία του κάθε φιλοσόφου. Ο αναγνώστης νομίζω ότι μπορεί ελεύθερα να κρίνει τον κάθε φιλόσοφο, αφού οι θεωρίες τους δεν παρερμηνεύονται ούτε αλλοιώνονται από τον Ρουσόπουλο. Όσον αφορά επίσης τη μορφή, το βιβλίο ακολουθεί (σύντομη, βέβαια) ιστορική πορεία, αφού ξεκινάει από τη νεοκαντιανή περίοδο και καταλήγει σε μια πολύ σύγχρονη επιστημονικο-κοινωνική ερμηνεία. Το κείμενο είναι επίσης πυκνό και διέπεται από πληρότητα στο επίπεδο των απόψεων που παρατίθενται. Σε γενικές γραμμές πρόκειται για ένα σύγγραμμα που νομίζω ότι πρέπει να κριθεί με κριτήρια της αγγλοσαξονικής παράδοσης. Κάποιος που δεν

¹ Κ. Καστοριάδης, *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας* (2^η έκδ.: Αθήνα: Κέδρος-Ράππα, 1999), σ. 476.

είναι εξοικειωμένος με αυτήν την παράδοση και τη γνωσιολογία, ίσως να μην βρει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού απουσιάζει έντονα το ηπειρωτικό στοιχείο. Για κάποιον όμως που έχει κάποια εμπειρία στην αναλυτική φιλοσοφία, νομίζω ότι αποτελεί ένα πολύ καλό βιβλίο που συμπυκνώνει και συγκεντρώνει τα κύρια γνωρίσματα αυτής της γνωσιολογικής προσέγγισης.²

Δημοσιεύθηκε: 30.12.2018

Τρόπος παραπομπής στη βιβλιοκρισία:

Λαπαρίδης, Κωνσταντίνος: (Βιβλιοκρισία του:) Γιώργος Ρουσόπουλος: *Γνωσιολογία: Φιλοσοφία, Γνώση και Επιστήμη* (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση 2017). *Κριτικά* 2018-08, <<http://www.philosophica.gr/critica/2018-08.html>>.

² Ο συγγραφέας ευχαριστεί τους ανώνυμους κριτές του περιοδικού για τις διορθώσεις και τα σχόλιά τους στην αρχική μορφή του κειμένου.